

R. H. Bremmer jr, *Hir is eskriven. Lezen en schrijven in de Friese landen rond 1300* (Hilversum: Verloren, Leeuwarden: Fryske Akademy, 2004, 165 blz., € 17,-, ISBN 90 6550 817 1).

*Hir is eskriven* — *Hier staat geschreven* is een aantrekkelijke studie over de overgang van een goeddeels orale naar een schriftcultuur in de Friese landen en de opkomst van het Fries als schrijftaal. Het is typisch geschreven door een geleerde die specialistische kennis heeft van het oude Fries maar zijn thuisbasis heeft in een breed wetenschappelijk vakgebied, in dit geval het Engels. De Fryske Akademy verdient lof dat zij zo iemand heeft aangetrokken als bijzonder hoogleraar en heeft uitgedaagd tot dit soort onderzoek. Bijkomend voordeel is dat deze *outsider* de moeite neemt om alle specialistische termen en begrippen — tot zelfs de uitspraak van kernwoorden toe — uit te leggen.

Terecht stelt Bremmer in zijn inleiding dat een onderzoek naar de opkomst van een schriftcultuur gedaan moet worden tegen de achtergrond van de culturele en intellectuele ontwikkelingen in het betreffende gebied en in vergelijking met naburige cultuurkringen. Eveneens terecht zoekt Bremmer aansluiting bij de studies naar het ‘verschriftelijkingsproces’ zoals dat beoefend wordt door de onderzoeksgroep ‘Pragmatische Schriftelijkheid’ in Münster en de groep van Marco Mostert in Utrecht. Het valt te betreuren dat hij de baanbrekende theorieën over een van bovenaf neerdalende *literate mentality* van Michael Clanchy — de man die met zijn *From memory to written record* (1978; 2e dr. Oxford, 1993) aan de wieg heeft gestaan van alle schriftcultuur studies — onbenut laat. Het zou zijn uitkomsten een extra dimensie hebben gegeven (zie hieronder).

Centrale these van Bremmer is dat de Friese landen vóór de dertiende eeuw geen samenlevingsvorm kenden waarin het geschreven Fries en de optekening van oud-Friese rechtsteksten in het Fries kan zijn ontstaan. De door veel frisisten nog steeds gekoesterde overtuiging dat deze rechtsteksten al in de elfde eeuw moeten zijn opgetekend, haalt hij onderuit. Uiterst consciëntieus — op kousenvoeten zouden we ook kunnen zeggen — bouwt hij zijn bewijsvoering op. Pas in de twaalfde eeuw werden in de Friese landen kloosters gesticht waar onderwijs en studie een belangrijk onderdeel van het kloosterleven vormde. Tegen 1200 blijken er schooltjes te zijn voor basisonderwijs. De oudste in Friese kloosters geschreven handschriften dateren uit de dertiende eeuw. (In een appendix wordt een lijst gegeven.) Deze kloosters waren broedplaatsen van geleerdheid en de abten fungeerden als belangrijke politieke, waterstaatkundige en juridische bestuurders in de regio. De oprichting van parochieschooltjes na 1215 (uitvloeisel van het concilie van Lateranen) en de komst van bedelorden-conventen verspreidden en versnelden het verschriftelijkingsproces. Tegelijkertijd raakten mensen vertrouwd met het christendom als een typisch ‘schriftelijk’ geloof, gebaseerd op de Schrift.

Pas toen waren de voorwaarden geschapen voor het ontstaan van wat Clanchy de *literate mentality* heeft genoemd, dat wil zeggen een samenleving waarin het geschreven woord overtuigingskracht en rechtsgeldigheid geniet en niet meer (alleen) de orale traditie of het mondelinge getuigenis. Geschreven teksten waren niet slechts geheugensteuntjes maar hadden rechtskracht; nieuw recht werd niet meer ‘gevonden’ maar door schriftelijke optekening gemaakt. Bremmer beschrijft de feitelijke gang van zaken voor de Friese rechtsteksten. Sprekend voorbeeld voor de overgangssituatie: in het Tweede Rüstinger handschrift staat de rechtsregel ‘Alle nagelaten erfenissen moet men delen, zoals ze in het Asegaboek geschreven zijn (schriftelijke rechtskracht) en

onze voorouders ze gedeeld hebben (mondelinge rechtskracht).’ Voltooid is het proces blijkens de Brokmer handschriften, waar het ‘aan rechters ... behaagd heeft regelingen op te schrijven, waardoor recht en vrede bevorderd en onrecht teniet gedaan zou worden.’

Die dertiende eeuw moet dan ook de tijd geweest zijn waarin het van generatie op generatie mondeling overgeleverde recht werd gecodificeerd en in verzamelhandschriften, met de *Zeventien Keuren* en de *Vierentwintig Landrechten*, werd opgetekend. Overigens probeert Bremmer vervolgens aannemelijk te maken dat (onderdelen van) deze rechten eerst in het Latijn waren opgesteld.

Door de Oudfriese geschreven teksten (ook de ‘fictionele’) in de bredere culturele en intellectuele context te bestuderen, door *Het culturele schrijflandschap in Friesland in de ‘lange’ dertiende eeuw* (titel van zijn oratie uit 2002) als onderwerp te nemen, sneed Bremmer een probleem aan waarvan hij zelf stelde, dat het ‘nauwelijks eerder op die manier benaderd was.’ Het leverde hem ongedacht rijke uitkomsten, die hij op overtuigende wijze en in een helder geformuleerd betoog (maar met iets te veel typfouten) heeft gepresenteerd.

Anneke B. Mulder-Bakker

M. D. van Luijk, *Bruiden van Christus. De tweede religieuze vrouwenbeweging in Leiden en Zwolle, 1380-1580* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2003; Zutphen: Walburg pers, 2004, 448 blz., € 39,50, ISBN 90 5730 293 4).

In deze dissertatie staat de zogenaamde tweede religieuze vrouwenbeweging centraal, die aan het eind van de veertiende eeuw een aanvang nam. Het kloosterleven mocht zich toen verheugen in grote aandacht van vrouwen. Het doel van de studie is antwoorden te vinden op een aantal basisvragen met betrekking tot deze tweede religieuze vrouwenbeweging. (17) Het betreft de totstandkoming en het functioneren van deze gemeenschappen, de relatie met kerkelijke hervormingsbewegingen, onder andere de moderne devotie, de (economische) activiteiten die de zusters verrichtten, hun herkomst en hun relaties met de stedelijke omgeving waarin hun huizen zich bevonden.

Het gaat hier niet om een kleine beweging: in de Noordelijke Nederlanden voelen vele duizenden vrouwen zich tot het leven in een devote gemeenschap, c. q. in een klooster aangetrokken. De schrijfster constateert dat er nog weinig onderzoek is gedaan naar dit fenomeen, al is er over de moderne devotie wel veel recente literatuur voorhanden.

Om niet te verdrinken in de veelheid van materiaal is voor deze studie een keuze gemaakt. Alleen de vrouwenconventen en -kloosters die na 1380 in Leiden en Zwolle tot stand kwamen worden onderzocht. Een oostelijke en een westelijke stad worden met elkaar vergeleken, vanwege de in de literatuur veronderstelde verschillen in ontwikkeling.

Het bronnenmateriaal waar deze studie op gebaseerd is, is zeer divers. Onder de archiefbronnen zijn testamentaire beschikkingen, schenkingsacten, eigendomsbewijzen, ruilovereenkomsten, statuten, privileges en aflaatbrieven. Daarnaast zijn er historiografische bronnen en uiteraard de (devote) teksten die de zusters zelf (over-)schreven.

onze voorouders ze gedeeld hebben (mondelinge rechtskracht).’ Voltooid is het proces blijkens de Brokmer handschriften, waar het ‘aan rechters ... behaagd heeft regelingen op te schrijven, waardoor recht en vrede bevorderd en onrecht teniet gedaan zou worden.’

Die dertiende eeuw moet dan ook de tijd geweest zijn waarin het van generatie op generatie mondeling overgeleverde recht werd gecodificeerd en in verzamelhandschriften, met de *Zeventien Keuren* en de *Vierentwintig Landrechten*, werd opgetekend. Overigens probeert Bremmer vervolgens aannemelijk te maken dat (onderdelen van) deze rechten eerst in het Latijn waren opgesteld.

Door de Oudfriese geschreven teksten (ook de ‘fictionele’) in de bredere culturele en intellectuele context te bestuderen, door *Het culturele schrijflandschap in Friesland in de ‘lange’ dertiende eeuw* (titel van zijn oratie uit 2002) als onderwerp te nemen, sneed Bremmer een probleem aan waarvan hij zelf stelde, dat het ‘nauwelijks eerder op die manier benaderd was.’ Het leverde hem ongedacht rijke uitkomsten, die hij op overtuigende wijze en in een helder geformuleerd betoog (maar met iets te veel typfouten) heeft gepresenteerd.

Anneke B. Mulder-Bakker

M. D. van Luijk, *Bruiden van Christus. De tweede religieuze vrouwenbeweging in Leiden en Zwolle, 1380-1580* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2003; Zutphen: Walburg pers, 2004, 448 blz., € 39,50, ISBN 90 5730 293 4).

In deze dissertatie staat de zogenaamde tweede religieuze vrouwenbeweging centraal, die aan het eind van de veertiende eeuw een aanvang nam. Het kloosterleven mocht zich toen verheugen in grote aandacht van vrouwen. Het doel van de studie is antwoorden te vinden op een aantal basisvragen met betrekking tot deze tweede religieuze vrouwenbeweging. (17) Het betreft de totstandkoming en het functioneren van deze gemeenschappen, de relatie met kerkelijke hervormingsbewegingen, onder andere de moderne devotie, de (economische) activiteiten die de zusters verrichtten, hun herkomst en hun relaties met de stedelijke omgeving waarin hun huizen zich bevonden.

Het gaat hier niet om een kleine beweging: in de Noordelijke Nederlanden voelen vele duizenden vrouwen zich tot het leven in een devote gemeenschap, c. q. in een klooster aangetrokken. De schrijfster constateert dat er nog weinig onderzoek is gedaan naar dit fenomeen, al is er over de moderne devotie wel veel recente literatuur voorhanden.

Om niet te verdrinken in de veelheid van materiaal is voor deze studie een keuze gemaakt. Alleen de vrouwenconventen en -kloosters die na 1380 in Leiden en Zwolle tot stand kwamen worden onderzocht. Een oostelijke en een westelijke stad worden met elkaar vergeleken, vanwege de in de literatuur veronderstelde verschillen in ontwikkeling.

Het bronnenmateriaal waar deze studie op gebaseerd is, is zeer divers. Onder de archiefbronnen zijn testamentaire beschikkingen, schenkingsacten, eigendomsbewijzen, ruilovereenkomsten, statuten, privileges en aflaatbrieven. Daarnaast zijn er historiografische bronnen en uiteraard de (devote) teksten die de zusters zelf (over-)schreven.